

Սրեմն կլանելու երևոյթը կը կայանայ՝ ուտելիքներուն բերնէն ստամոքսը իջնելուն վրայ, կոկորդին և որկորին մէջէն անցնելով:

Իւրեքը՝ 1 անմիջապէս բերնէն ետքը եկող խորշն է, որ վզին վերի դին կ'իյնայ: 2 Երի կողմէն ռնգանց խորշերուն հետ կը հաղորդուի, ու վերէն և առջևէն միայն քմաց առաքաստովը բաժնուած է բերնէն: 3 Երէն և առջևէն հափափին՝ ու շնչափողին՝ հետ կը հաղորդուի, որ օդը՝ թոքոց մէջ տանող անցքերն են: 4 Իսկ վարէն ու ետևէն որիւրէն՝ հետ կը շարունակուի, որ նեղ խողովակ մըն է, որ վզէն սկսեալ կրծոց մէջէն և ողնաշարին առջևէն վար կ'իջնայ, երկու թոքոց մէջէն ու սրտին ետևէն անցնելով, առաքաստը կը ծակէ ու ստամոքսը կը լմնայ:

Սրեմն ուտելեաց կունտը կոկորդը իջնելու ատենը՝ հարկ է որ ռնգանց խորշերուն ետևի կողմի մուտքին և հազազին անցքին առջևէն անցնի, և առանց ասոր կամ անոր մէջ խոտորելու, շիտակ ստամոքսը իջնայ: 5 Եւս պատճառիս համար է որ քմաց առաքաստը՝ մինչդեռ հորիզոնաբար վեր կ'ելլէ ուտելեաց ճամբայ տալու համար, անմիջապէս նաև ռնգանց խորշերուն ետևի կողմի անցքը կը գոցէ, ու կ'արգելու ուտելիքին որ դէպ 'ի ռնգանց խորշերը չելլէ՝ այլ որկորը անցնի: Հազազին առջևէն ալ որ կ'անցնի՝ որպէս զի մէջը չմտնէ, անմիջապէս անցքին առջևը լեզուակ մը կայ զանկէ՝ անուշով, որ իջնալով ան մուտքը կը գոցէ. անով ուտելեաց կունտը ուրիշ ազատ անցք մը չգտներ՝ բայց եթէ այն որ շիտակ ստամոքսը կը տանի. ուստի կոկորդին և որկորին շարժմունքներովը՝ ուտելիքը հետզհետէ մինչև ստամոքսը կը մղուի:

Եւս կոկորդին, որկորին ու հազազին շարժմունքները՝ առանց կամաց ազդեցութեանը ու խիստ արագութեամբ կը կատարուին. անանկ որ ուտելիք մի

և նոյն րոպէն՝ կոկորդէն ստամոքսը կ'անցնին:

Եւս կ'ըլլայ երբեմն որ ուտելիքը բերանը եղած ժամանակը յանկարծաւ կան ծիծաղի մը պատճառաւ կամ ուրիշ պատճառի համար մոլոր կ'երթայ. վասն զի զանկիկին յանկարծ վեր ելլելովը հազազին մուտքը բաց կը մնայ ու մէջը ուտելեաց փշուրներ կ'երթան. որով հարկ կ'ըլլայ սաստիկ հազով զանոնք դուրս մերժել, որ երբեմն նաև ծանր հետևանքներ կրնայ ունենալ:

Կը շարունակուի:

ՈՒՍՈՒՄՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱԾ

ԲՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

(Տես երես 344)

Դ

Եւս պզտիկ որդը մեզի առաջնորդ առնելով բուսական ցեղապետութենէն անցնելու 'ի կենդանականն, բնականապէս նախ իր կարգին կու գամք, և անտարակոյս կրնամք գտնել Հայաստանի մէջ քանի մը նորատեսակ միջատներ և մանաւանդ պատենաթև ցեղէն: Երբ մանացի բնագէտ ճանապարհորդ՝ մը հազարաւորներ ժողոված է ասոնցմէ և իր աշխարհին զանազան բնապատմութե հաւաքարաններու բաժներ է: Իր հայրենակցաց մէկն այլ՝ Հայոց արևելեան նահանգաց մէջ կը նշանակէ տեսակ մը մեծ ձպռան, որ իր ճուռողմամբ կրնար մրցիլ թէկուրիտեայ սրնգափողից հետ: — Եւս կարգի կենդանեկաց թագուհին Սեղան, կ'ընծայէ մասնաւորապէս յԵւրարատ և 'ի հարաւակողման գաւառս՝ իր պատուական վաստակը, որ մեր երկրին գլխաւոր վաճառոց թուակից է: Երամ որդոյ դարմանն շատ հին չէ մեր երկրին մէջ. հի

1. Գղ. Pharynx. — 2. Larynx. — 3. Trachée artère. — 4. Oesophage. — 5. Epiglottle.

1. Վակնէր:

2. Գողենադի:

մա կը յաջողի կազմակերպել մօտ 400
առաջ մէջ:

Ուրիշ և բարձրագոյն կարգ մը կեն-
դանեաց, Չկանց, արժանի է մտադրու-
թեան, թէ և մեր աշխարհն շատ քիչ
կամ թէ բնաւ չունի ծովեզերք: Լաւիէն
(Saumon) մարդաչափ մեծութեամբ
կազմից ծովէն դուրս վեր կ'ելլայ Լա-
րասիայ և Կուրի մէջ, և այնքան առատ-
որ միայն ձուերը կը հանեն ազնիւ աղ-
կիթ (սալթ) շինելու համար, և մի-
սը կը թափեն: Հայաստանի ամենէն
հասարակ և ծանօթ ձուկն է Կարֆա-
խայն, որ ամէն գետոց աղբերականց
մէջ կը վխտայ, և ինչուան Լափրատայ
9000 ոտք բարձր ականց մէջ, 'ի կարին:
Լարասի կը բերէ երկայնաձև ճանաւը,
և թանձրամարմին Լափ, որ Լափրատայ և
մանաւանդ Լարածանոյ մէջ շատ վիթ-
խարի մեծութեւ կը գտնուի և նահանգ
կ'անուանի, իբրեւ կէտ ձուկն: Կոյն տե-
սակէն կարծուի թէ գտուին Հառչա-
կայ փոքր լճին մէջ, որ շատ ձկնոտ է,
մինչդեռ անոր մօտ Սանայ աղի ծովն,
որ մեծագոյն է քան զամենայն ծովակս
յառաջակողմեան Լափոյ, և անոր հա-
մար կոչուի Նոյլ Լաթամարայ (յա-
նուն գլխաւոր կղզոյն), միայն մէկ տե-
սակ բնակիչ ունի, պզտի ձուկ մը Կա-
ռէն. որ պատուական սնունդ կ'ըլլայ և
շահաբեր վաճառ մը, վասն զի աղած և
չորացած կը զրկեն չորս կողմի գաւառ-
ները, 'ի Բրգաստան և 'ի Վարսկա-
ստան: Աւանայ անոյ ծովակն որ փոքր
է քան զԼաթամարայն և բարձր քան
զայն (6500 ոտք յերեսաց ծովու), ըստ
աւանդութեան բնակչաց եզերացն 12
տեսակ ձուկն ունի: — Ուրիշ լճակ մը
այրարատեան լեռանց պարուն ստորո-
տը, Կոգայուլի շամբն, որ հիմա Պաւլ-
էօլ կը կոչուի ձկանց առատութեամբն,
տարեկան միլիոն մը Փրանգի շահ կըր-
նայ տալ. անոր համար Սուսաց և ()ս-
մանեանց յետին սահմանադափութեան
ատեն՝ վիճի առիթ մը եղաւ: — Հի-

1. Նշանելի է որ Յոյն տղած ձկան (և մսի ալ)
գտնուի անուր կու տան. τάρλχο, Գալիլէոս, որ և
է աղածն ուղ Գալիլէոսն խոյն:

մա թողլով ձկնասիրաց քննել Հայա-
ստանի գետերուն մէջ այն մահահամ-
սեւ ձուկը՝ զոր կը յիշէ հին պատմիչն Վոե-
սիաս, կ'ուզէի որ մեր տեղագնինք աչք
մը տային 'ի վերայ բովանդակ ջրոց՝ որ
Հայաստանի մեծ և փոքր լճերը կը
ձևացնեն, և իրեն նշանաւոր կերպա-
րանք մ'այլ կու տան: Լաթամարայ ծո-
վէն չհեռացած պէտք է դիտել Ուր-
էօլ կամ Կապոփան ծովը, որ առաջի-
նէն աւելի երկայն է, թերեւս աւելի
այլ ընդարձակ: Լաթ երեք յիշեալ մե-
ծամեծ լճաց հետ չորրորդ մ'այլ ծո-
վին Հիւսիսայ որ հիմա Չըլուր-էօլ կ'ը-
սուի, յարեմտեան հիւսիսակողմն Հայ-
ոց, մեր երկրին երեսաց վրայ՝ տրա-
մանկին մը կը ձևացնէ, և կենդրոն
է երկոտասնեակ մը մանր լճակաց:
(Հարեմտակողմն հարաւոյ բաց 'ի ծով-
(Կէօլլիկ) լճէն, կայ բազմութիւն
լճակաց այն լեռներուն վրայ՝ որ ասոնց
պատճառաւ Պիւ-էօլ կը կոչուին: — Հայ-
ոց մեծ ու փոքր քառասնիւ չափ լճերուն
միահամուռ տարածութիւն կրնայ 10,000
հեկտար հաշուիլ: Բնահանրապէս այս
լճերուն ափունքն նուազեալ բուսաբե-
րութեամբ, դրից զանազանութեամբն
և վսեմական տեսարաններով գերազան-
ցեն քան զլիճն () ուիցերեաց. բայց ա-
մենէն գեղեցիկ և վառվռուն տեսարանն
իրենց թեւաւոր բնակիչներն են: Թերեւս
չկայ երկիր մը որ այնքան բազմաթիւ և
բազմազան ջրային թռչուններ ունենայ,
ինչպէս Հայոց լճերն և մօրերն: Լաթ
ետքի տեսակ ջրէղջից մէջ անուանի է
կարնոյ շամբն կամ մօրն, (Պաղլըգ). ո-
րոյ թռչնոց հաւկիթներն բաւական էին
չըմակայ գեղերու բնակիչները կերակրե-
լու ըստ վկայութեան մեծի պատմիչն
մերոյ. որ կարծեմ ձեզի չափազանցու-
թիւն մը կ'երևնայ. բայց ինչ պիտի ը-
սէք տեղոյն անգղիական հիւպատոսա-
րանին և վաճառական գործատանց զբո-
սասէր պարոններուն վկայութեանը, որք
կը հաւաստեն թէ տարւոյն կենդանա-
բեր եղանակին մէջ շամբին բոլորտիքն
մինչև բաւական հեռու միջոց գրեթէ
անընդհատ կը ծածկուին հաւեղինաց

երաներով, մինչև համարձակ ձիագնա-
ցութեան արգել ըլլալ. այս դաշտիս
մէջ (Վարնոյ) համրած են աւելի քան
200 տեսակ թռչնոց, շատն ջրային,
Վրեթէ բովանդակ թռչնական ցեղից
չորսին երեքն ճանցուած են ՚ի Հայս,
մանաւանդ բարձրասրունք, մաշկո-
տունք, ճնձղկաց ցեղքն, և գիշա-
հաք. այս ետքի ցեղիս մէջ արժանի են
յիշման Լաչհաւն, որ է գառնակեր մեծ
անգղն (գոռոռ), և Սպերոյ ու Բրա-
րատայ բազայք, որ շատ ճարտար են
յորսալ իրենց դասակիցները. աղէկ
վարժածներն ինչուան 200 Ֆրանգ
կ'արժեն: Որոյ կամ վայրի հաւուց
մէջ նշանելի են մեծ կաքաւն՝ նման
հնդկայնոյն, և ուրիշ տեսակք կաքա-
ւու, սարսարեկք (bécasse, Բեկ-
սէ), աքար (bécassine), աքլոր (râle),
թանձր (outarde), սալամբ (francolin),
հասարակ փասիան և լոր: Սրահա-
ւուց մէջ զանազան տեսակք վայրենի
սագի, բադի և կարապի, հաւալուն
կամ ջրխոթան, արօր (morillon), հո-
ղամաղ (harle), որոր (mouette), և
նորոր, լուղիկ (plongeon), տեսակ տե-
սակ տառեղանց (héron) և ծիծռանց
ջրայնոց. ցեծ կամ քաջահաւ կանաչ և
սեւ (ibis). և երկու աշխարհածա-
նօթ պանդուխտքն, կռունկ և արագիլ,
որք ինչպէս առ օտարս՝ ոյսպէս և ՚ի
Հայս մանաւոր պատիւ ունին¹: Սեր
հին թագաւորք բաց յընդհանուր որ-
սապետէն (Որսապետն արքունի) ու-
նին և հաւորսութեան վերակացու և
թռչնապահ, և թերեւս ասոնք էին
հանունիք. ոչ սակաւ տոհմք և ցեղա-
պետք թռչուններէ առած էին իրենց
անունն, ինչպէս Բրժրունիք, Բազեա-
կալք, Վարապունիք, Բլանունիք,
Վունիք, և այլն, և այս թռչունները
կամ ողջ և կամ պատկերներն դրօշներու

վրայ կրէին ազգային տօնից մէջ, որոց
սկիզբն շատ հին է, թերեւս ոմանցը եւ-
լէ մինչև ՚ի Ջրհեղեղ: Բայ մեծ պա-
տահարս երկրիս ուրիշ կողմը այնքան
զգալի այլալուծիւն և պատմութեան
մէջ յիշատակ չէ թողած ինչպէս մեր
աշխարհը. և արդեօք այս թռչնոց հե-
ղուկ բնակարաններէն ոմանք զոր յիշե-
ցինք, մնացորդ չեն այն մեծ հեղեղմանն,
որ քիչ շատ բոլոր հողագնտին օրէնքնե-
րը այլափոխեց: Ստորին Վուրայ ողո-
ղակքն, Երասխայ հովտին մորանիստ
հողակարգքն՝ բաւականապէս չեն ցու-
ցրներ թէ ատեն մը (որ երկրաբանօրէն
շատ հին չէ) ներէիդաց¹ իշխանու-
թեան տակ էին. և իրենց բրածոյ
ժժմակաց մնացորդքն, որոց կենդանի
նմանիքն դեռ գտուին կասպիական ծո-
վու մէջ, չեն կարծեցրներ արդեօք
թէ երբեմն ծով մը կ'երկնցըներ իր
ծաւալծփիկ բազուկները առ ուրիշ ծով
մը՝ այն երկրին վրայէն, որ յետոյ ե-
ղաւ խանձարուրք մարդկութեան և
հայրենիք հայութեան: Տեալք իմ,
ես ոչ երկրագէտ եմ և ոչ հաւադէտ,
բայց կը հաւանիմ թէ այդքան բազմու-
թիւն եռակենցաղ կենդանեացդ (թռչ-
նոց) որք մեր երկրին բարձրաւանդակ
աւազանաց վրայ սփռեալ են, ոչ միայն
բնապատմութեան ուսումնական ապա-
ցոյց մ'են, այլ և յիշեցուցիչք Ջրհեղե-
ղի և ստեղծագործութեան:

Վառնանք առ ուրիշ դաս մը կենդա-
նեաց: Սեռք հայկական քառոտանեաց
նախայիշեալ դասին պէս բազմատեսակ
չեն. երկրին կլիմայն այլ այս բանս կ'ի-
մացընէ: Բայց այսպէս ըլլալով դեռ ոչ
շատ հին ժամանակ գտուէին ՚ի Հայս
ամենէն կատաղի գաղանք ալ. ո՞վ ոչ
յիշէ Վ իրգիլիսի գեղեցիկ տողը²,

«Եւ վագերըս հայկականս՝ ուսոյց Դափնիս
լըծել կառաց»:

կամ Սիդոնիոսի ըսածն³.

«Ընդ վագրաբեր Նրպատայ կապարձաւոր ար-
տորայս»:

1. Զրոյց պահապան չաստուածք, կամ Զուրք:

2. Ե. Հովուերգութիւն:

3. Բ. Երգ. Սիդոնիոսի եպիսկոպոսի Գլերմոնայ.

1. Քանի մը հայ Ջրհաւուց անունք ալ յի-
շենք և ինդրենք որ գիտունք մեզի ծանուցանեն.
Հեախ, Կիլասուկ, Արտաիլի, Արտաւազդաւ,
Բոհաննահաւ. ուրիշ ցեղերէ, Տուռէճ, Դահուճ,
Դեզհուկ, Պարիօշ, Սանդրայոպոպ, Ձիական, Խիւ,
Ճղարդ, Հօտօտ, Կոտօտ, Դոռուն, Ապոնեկ, Կու-
աբ, Կատաբ, Կատակ, Լայլն:

Դուռնը ֆոր այլ Սասիս լեռանց պատառուածներուն մէջ տեսեր է Վաֆր : Իսկ կենդանեաց թագաւորը , Աստ-ծը կու յիշէ 'ի Հայս Բ. յետիոս ' , և մեր պատմիչքն Դ և Ե դարուց , և ուրիշ մ'այլ որ Ժ դարուն սկիզբները կ'ապրէր : Ինչպէս-ձն և յովսէփն ինչուան հիմա կը գտնուին : Թողունք յիշել ուրիշ գազանները , և գազանամարտ գազանը , այսինքն շահը , որուն ցեղէն կան մեծամեծ և ուժով տեսակք . չմոռնանք միայն երկայնամազ կապոսն Ս անայ , որ Ինկիւրիոյ կատուէն վար չիմնար , և ճերմակ ու սևատուտն ափսը , զոր Լ աւտինք առ-մէնիս կոչէին (փռանկը Էրմին , hermine) , և այդու կոչմամբ կ'իմացընէին թէ որ երկրէ առին ու մոռցին յԱւրոպա :

Ինտանի անասունք բարեբաղդաբար շատ բազմութիւ են 'ի Հայս . վերը յիշեցինք ոչխարաց առատութիւնը . նախրէից ցեղին մէջ գոմէշն բնիկ կ'երևայ Հայաստանի , որովհետեւ իր էգը յատկապէս մաքու կ'ըսուի , որ ամենայն չորքոտանեաց էգը նշանակէ հասարակօրէն : — Երէւնի կամ որսի կենդանիք աւելի առատ են . հնագոյն դարերէ 'ի վեր՝ շրջաբնակ իշխանք և ազնուականք կու գային ամէն տարի 'ի Հայաստան 'ի կրթութիւն և 'ի զբօսանս որսոյ , ուր գտուին տեսակ տեսակ վիթք , այծեմունք և եղջերօք . որոց կարօտով կու բաղձայր նաև մահուան անկողին մէջ՝ Բրտաշէս , մեր հեթանոս թագաւորաց մէկն , և հառաչէր . « Ստայր ինձ , զծուխ ծխանի և զառաւօտն նաւասարդ , զի , զվազելն եղանց և զվազելն եղջերուաց . մեք փող հարուսք և թմբկի , հարկանէաք » : Իշխանք զվարացն այլ , որ ինչուան հիմա Բ. յարատայ մէջ և նոյն իսկ Սասեաց ստորոտը կը գտնուի , Թա-

'ի Ե Դարու : — Ըստ յոյն և լատին հեղինակաց նպատ լեռն ոչ է մեր բնիկ նպատն Բագրեանդայ , այլ կամ Պինկէօլ լեռինք և կամ հայկական Տաւրոսի պարն . որոց բնակիչք ըստ մտաց Սիգոնիոսի քաջ ազնուաւորք միշտ կապարձնին ուսերնին զարկած կը պտըտէին :

Ի Ամբագի բժիշկ Բոյն կամ Հայ , 'ի վերջ Դ դարու :

Թարաց մշակած բրնձի անդերը կ'աւրըտըրէ . և երագավազ յիւր (իշավայրի) որ հալածեալ յԱւրտաւազայ յորդոյն Բրտաշիսի , զինքը ետեւէն ձգեց ինչուան նոյն աշխարհածանօթ լեռան վիհ , ուր , ըստ առասպելեաց , Թաւառ թագաւորն Վաջաց ձեռքով կապկըպած կու ջանայ կոտորելու իր երկաթի շղթաները , զոր անդադար լիղելով մաշեցնէ իր հաւատարիմ շուներն . մաղ կու մնայ որ բարկաճայթ թագաւորն ազատած ցատքէ այդ մթազին քարայրէն դուրս բոլոր աշխարհքս աւերելու , բայց դարբնաց կռաններուն և ուրիշ գործաւորաց գործեաց ձայնն նորէն կու հաստըցնեն իր մաշած շղթաները :

Գրաստեղէն կենդանիք հաշակուած են նաև մարգարէի մը բերնով , իր Տիւրոսի դէմ ըրած սպառնալից ձայնարկութեանը մէջ . « Ի տանէ Թորգոմայ , ձիովք և հեծելովք և ջորովք լցին , զվաճառս քո » : Երգեկիէլ (Ի Ե . 14) չիյիշեր ուրիշ ցեղակից գրաստ մ'ալ , աւելի պզտիկ և աւելի անպարծ , բայց ոչ պակաս պիտանի , մանաւանդ 'ի լեռնոտ երկիրներ , ինչպէս է մեր Սոկաց աշխարհն , որոյ իրեք գաւառք իշոյ անուամբ կը կոչուին : Իսկ մէկալ կէս արուեստահնար կենդանին , ջորին , բնականապէս աւելի յարգի էր . մանաւանդ ճերմակ ջորին , զոր արեւու զոհ ընելու և թագաւորաց ծառայութեան համար կ'ընտրէին . ինչուան նաև թագաւորաց յուղարկաւորութեան համար այլ զայն գործածէին . մեծին Տրդատայ սկէզօծ դադաղը կրող կառքն ճերմակ ջորիներէ լծուած էր . ճերմակն , գերագոյն գունոց սեպուած , մեր թագաւորաց մահուան հանդիսին մէջ այլ մտներ : Բ. յս քաղաքս այլ , ուր խօսիմք , այս հանդէսներուն վերջինը տեսաւ . Բարիզ ականատես եղաւ 1393ին յետին Հայոց թագաւորին , Զ Լեոնին մահուան և թաղմանը . իր դադաղաց մահիճն այլ ճերմակ բեհեզ էր , իր ծառաներն ալ ճերմակ հագուած , տարին իջուցին զնա Կեղեստինեանց եկեղեցոյն ներքնայատակ տապանատունը :

Իայց ահա աղիկ գրաստական ցեղին
Թագաւորն, զոր ձեր ամենէն պերճախօս
բնապատումն անուանեց՝ « գեղեցկագոյն
իստացուածս մարդկան », և զոր մեր ա-
գարակային արուեստին կամ վաստակոց
գրոց հեղինակն կոչէ, « Լթու Թագա-
ւորաց և պարիսպ ամրութե հեծելու-
րաց, յաղթահարող թշնամեաց և նա-
ւահանգիստ ճանապարհորդաց, հալա-
ծիչ գաւառաց, զղրդեցուցիչ քաղա-
քաց և լայնացուցիչ սինսուաց » : Իայց
ով է առաջին կտրիճն՝ որ այդ գեղեցիկ
ստացուածն ըրաւ : Եւ չեմ հարցնէր
Յովբայ, եթէ « Դու ագուցեր ձիոյ
զօրութիւն, և զգեցուցեր զահ ընդ
պարանոցաւ նորա » . այլ կու հարցը-
նեմ, ոչ առանց քիչ մի պարծենալու .
ով է որ ամենէն առաջ կրցաւ սանձ ան-
ցնել այն կենդանոյն, որ երբեմն փորա-
տող հրաբուխ դառնայ, երբեմն քծնող
ընկերակից : — Սեր պատմութիւնն,
(եթէ կ'ուզէք աւանդութիւն սեպե-
ցէք զայն, թէ կ'ուզէք խորհրդաբա-
նութիւն, ինչ այլ կ'ուզէք սեպեցէք),
մեր պատմութիւնն կ'ըսէ, թէ աշխարհ-
քիս առաջին պատերազմին մէջ, յետ
խառնակութեան լեզուաց, մեր ազգին
նահապետն և զօրավարն, Հայկն, ձիա-
ւոր պատերազմող այլ ունէր ընդդէմ
Իւլայ . ասիկայ այլ յաղթուած և մե-
ռած՝ յաղթողին ձեռքը թողուց ձիոց,
ջորեաց և ուղտուց երամակներ : Չին
եղած է և է իսկ հիմա ալ Հայաստանի
ամենէն նշանաւոր բերոց մէկն, և իր
փառաց գործիք մը . մեր ազգային զի-
նուորութեան ոյժն գլխաւորապէս հե-
ծելոցը վրայ էր . Լրամ Հայկայ սերըն-
դոց մէջ ամենէն հզօրն, ժամանակակից
Խնոսի, 40,000 հետեւակաց հետ 2000
ձիաւոր ունէր . ժամանակն փոխեց այս
համեմատութիւնը . 12 կամ 14 դար
վերջը Հայաստան կրնար, ըստ վկայու-
թեան Եզեկիելի, իր պէտքը լեցնել-
լէն զատ ինչուան Տիւրոսի վաճառքնե-
րուն ալ զրկել ձի և ձիաւոր, երկուքն
այլ անուանիք՝ ի հին ժամանակս : Եւ
մարգարէն ուրիշ խօսքով մը գրեթէ
զմեղ կ'ապահովէ թէ Լսորեստանեայց

բանակը յաղթութեան տանողը Հայոց
հեծելագունն էր . Հայ ձիաւորք ձա-
կատեցան Տրովայ դաշտերուն մէջ ծե-
րունույ Պրիամու վերջին օրդոց հետ
ընդդէմ քաջաց հոմերական Յունա-
ստանի : Լքեմենեան (Պարսից) տիեզե-
րակալութեան ատեն Հայաստան կու
ղրկէր Թագաւորաց Թագաւորին ամէն
տարի միհրական տօնին 20,000 ձի, որ
ընտրելագոյն սեպուէին քան զՊարսիցն
և զԼարաց . և 50,000^{էն} աւելին ժողգը
տարւոյն յարմար եղանակին կը ժողու-
վէին Սուղանու դաշտերուն մէջ : Սեր
Թագաւորաց մէջ ամենէն աշխարհա-
կալն և ամենէն գոռոզն և հպարտ, Տի-
գրան, ըստ բանից օտար պատմաց ին-
չուան 150,000 ձիաւոր ունէր, զատ
17,000 բոլոր սպասաւորներէ, այսինքն
ձի և ձիաւոր բոլորովին զրահով ծած-
կեալ, զոր պատմիչ մը կը նմանեցնէ
զրահամորթ կոկորդիլոսի : Երձակ դաշ-
տի մէջ այս սպառազէնքս ճարտար ա-
ռաջնորդի մը ձեռք՝ գրեթէ անյաղթե-
լիք էին, բայց նեղ տեղուանք՝ թէ ի-
րենք իրենց արգելք և թէ իրենց ետեւը
շարուած գնդերուն . այսպէս Տիգրանայ
բիւրաւորներն ընկրկեցան զարնուեցան
Լուկուլլոսի զօրքերէն, որ հնարագի-
տութեաւ զանոնք թերմոպիլեան նեղուցի
մը մէջ փակեց : Հիմա Վիւրտերն որ
Հայոց ժառանգութիւն կը վայլեն և կը
վատնեն, տարուէ տարի 50,000^{էն} աւե-
լի ձի կը վաճառեն Պարսից և () ամա-
նեանց : Հայկական երիվարն, հին ա-
տեն ամենէն աւելի ծանօթ եղած կ'ե-
րեայ, յետ տաճիկ (արաբացի) ձիոյ .
մէկ հին և անանուն յոյն հեղինակ մը
նկարագրութիւն մը ընելով ձիոց ըստ
աշխարհաց, նախ և առաջ կը յի-
շէ հայկական երիվարը, և կը ճանչնայ
զայն բաւական յաղթանգամ և շատ
ուժով, ողնալայն և պնդակող, և Յով-
բայ ձիոյն պէս սաստիկ խրինջացող :
Հայկական երիվարին հետ կը յիշէ ըզ-
փոխաբային . և այս երկու ձիոց ազգէն
սերած կը համարի դաւմատացի երի-
վարը : Ինչուան հիմա այլ հայկական
ձին թերեւս նախապատիւն է յետարա-

բացի և անգղիացի ձիոց . յիրաւի չունի ոչ ասոնց հասակը և ոչ վայելուչ ձեւը , աւելի պզտիկ և աւելի թանձրամիս է . բայց երազութեամբ անոնցմէ վար չի մնար , և անոնցմէ աւելի պատուական է վարժութիւն ելելու և իջնելու լեռնոտ և անհարթ երկիրներ . պատերազմական դաշտին վրայ որ և է ցեղ ձիու գէմկըն նայելալ . և իր աչքերէն ցատքած կը պրանման սև կրակը տեսնուին կարծէ թէ կռուող կենդանեաց մէջ գազանա գոյնն է : Ինիկ հայկական ցեղից մէջ Խնուսի ձին ամենէն գեղեցիկն է . կը կարծուի այլ որ Նիւէա անունն , որով կ'անուանէին Նոյնք լաւ ձիաբեր երկիր մը , այս տեղւոյս անունէն ծագած է . մեր մէջ քաջ վազուկ ձին Վոյգ կ'անուանի , մօտ Վիգէա անունն : Հիւսիսային Հայոց երիվարքն ալ լաւ , ուժով և աղւոր են . այնպէս որ անոնց ամենէն հասարակներն այլ , կ'ըսէ գերմանացի բնագէտ ճանապարհորդ մը , կրնան Շուդկարտի արքունի ախոռոց լաւա գոյն ձիերուն կարգը դրուիլ , և խրատ այլ կու տայ յԱլբրոպա մտցնելու Լյուքսեմբուրգ , Տրապիզոնի և Վրեստի ձամբով : Ինու թիւնն որ այսպիսի գեղեցիկ կենդանի մը ընծայեր էր երկրին , անոր ստացողին այլ հանձար տուաւ զանիկայ աղէկ վարժեցնելու և աւելի աղէկ այլ ի գործ ածելու . ձիադարմանութեան արուեստն շատ կատարելագործած էր մեր նախնեաց օրերը . որուն կրնան վկայ ըլլալ քանի մը լատին հեղինակաց բանք , և մնացորդ ազգային ձիադարմանութե գրուածոց , որոց մէջ մանրամասն անդամաբանութիւն կայ ձիոյ : Իսկ ձիոյ գործածութիւնն , Հայոց ազնուականաց և պատանեաց զօսանք , ցուցանք և պարծանք մ'էր . մեր իշխանաց կտրիճ՝ զօրավարաց մէկն , քաջակորովն Սուլէյմ , հացկերութի մը ատեն դաւաճանութիւն սպաննուելով , վերջի շունչը տալու ատեն կը ցաւէր կ'ողբար որ չկրցաւ մեռնելու իր ճերմակ երիվարին վրայ , որ այնքան անգամ տարեր էր զինքը յաղթութեան . գոռոզ թագաւորն Շապուհ որ այս կտրիճ՝ զօրավարին

ձեռքէն այլ սրտէն այլ յաղթուեր էր , հրամմեր էր որ քարի վրայ քանդակեն անոր պատկերը ճերմակին վրայ հեծած , և իր խնջոյից տաճարին մէջ կանգնեն , զոր տեսնալով արեւուն գինի խմէր , Լյարի ճերմակաձին , ըսելով : Շատ ատեն չէ որ գտնուեցաւ ուրիշ քանդակ մ'այլ մեր երկրին վերջին սահմաններուն վրայ , նոյն քաջակորովը կերպարանելով իր ճերմակին վրայ , թէ և զրոնող ճանապարհորդն չի ճանչցաւ իր գիւտը : . . . Իայց մեր ճերմակն , մեր պիգասոսքն՝ զմեզ շատ հեռու կը թրուցեն . բաւական ըլլայ այսչափ տեղեկութիւն թէ իրենց համար և թէ բոլոր մեր երկրին գործարանաւոր և անգործարան արարածոց :

Ե

Շնորհակալ ըլլանք ուրեմն բնութե , որ այսքան պարգևներով հարստացուցեր է մեր երկիրը , ևս առաւել փառք տանք տիրոջն բնութեան , որ այդ պարգևները վայելել և յարգել տուաւ երկրին հանձարամիտ բնակիչին , որ ի սկզբանց ժամանակի գիտցաւ ճարտարութեամբ օգուտ հանել անոնցմէ , և օտարաց այլ սփռել , հեռաւոր աշխարհքներու բերքերը իրարու պակելով : Հայն ամէն ատեն եղած է վաստակասէր մը շակ իր երկրին մէջ , ժիր վաճառական դուրսի երկիրներ , զգօն գործակալ ազգաց՝ որ զիրար չէին ճանչնար , և փոխանակեր է զբնական և զարուեստական բերս աշխարհաց՝ որ իրարմէ հեռու էին շատ միջօրեական ժամերով . բոլոր երկրիս երեսը կը պտուէր , կը սորվէր զլեզուս ժողովրդոց՝ որոց թարգման կ'ըլլար , և ամէն տեղ միտ դնելով կը սովորէր շահ և ճարտարութիւն : Իրեն համար օտար երկիր չկար և չկայ . և ամենայն ազգք իրմէ յիշատակ մը ունին : Թէ որ լաւ մտադրութեամբ քննուի ազգաց չուոց կամ բաժանման պատմութիւնն , ինչպէս որ Ս . Վիլք

1 . Ըստ առասպելաց Բուհաց թեւաւոր ձի Պերսէոսի գիւցազին :

մեզի կը ներկայացընեն , յայտնապէս կ'երևայ որ Լսից հիւսիսային և արեւմտեան կողմերն և բոլոր Եւրոպա իրենց բնակիչքը առած են այն գաղթականներէն որ ելան կամ անցան 'ի Հայաստանէ , յառաջ և յետ իր Հայաստան կոչուելուն : Թէպէտ և հիմակուան քննադատութիւնն տարբեր կարծիք ունի լեզուաց ծագման և ածանցման վերայոք , սակայն արժան է յիշելու , որ թէ ժողովրդեանը համար թէ անոր լեզուն համար չկայ երկիր մը որ մեր երկրին հաւասար այնքան բաղդատութեանց և նմանութեանց առիթ եղած ըլլայ : Այստեղ յիշողոտէ , 'ի Ստրաբոնէ և յԱւստոթեայ՝ հարցուցէք ամէն լեզուագիտաց և բանասիրաց , որպիսիք են Բքողութոս , Շուարց , Պոշար , Կալմէզ , Հերվաս , Բագրով , Սիւղըն , Լայպնից , Լըպրիկանս , Շրէտեր , Հէկերն , Ն. Սիլիէմ , Բնգըդիլ , Բալլաս , Գլաբրով , Բտելունկ , Պոթ , Բոդ , Բեդերման , Սիւտիշման , Կադգերէր , Բիպուր , և այլն , թէ ո՞ր լեզուն նմանակից է Հայերէնն : Բնքն մէկմէկ կերպ պատասխան կու տան , հայերէնին մերձաւոր և ազգակից սեպելով փոխգային , ասորին , բաբելոնացին , քաղդէացին , հրեայն , թաթարը , կովկասեան-թուրքը , խազախը , պարթևը , փէհլէին , զանդիկը , հնդկա-գերմանացին , մարապարսացին , հին յոյնը կամ պելասգեանը , եգիպտացին և զպտին , կելտը և ուելլը , ինչուան պիսքայացին , ֆինը և սիպերիացին : Բնդ 'ի վերայ այս ամենայն խառնափնդորութեան վհին՝ ուսկից կ'ուզեն հանել զհայերէնը , մանաւանդ թէ հայերէնէն հանել այս վիհը , 'ի վերայ այս ամենայն աւելի կամ պակաս ծուռ կարծեաց , պէտք է որ այդ վհին խորը ճշմարիտ և սկզբնական բան մը ըլլայ , ապա թէ ոչ անկարելի կ'ըլլայ հասկընալ թէ ինչու և ինչպէս այդքան ծանր և գիտուն անձանց գլուխք պտրտեր են այդ վհին վրայ : Բայ այլ պէտք է լաւ գիտնալ , որ եթէ Ս. Վերք , պապմիչք և աւանդութիւնք կու ցուցընեն մեզի

զՀայաստան իբրեւ սերմնարան մը ազգաց և ցեղից , նոյնն Հայաստան զարմանալի ընդդիմակութեամբ մը հիւրընկալ և օթեան եղած է զանազան ազգաց գաղթականներու , ինչպէս են ասորեստանեայն , քաղդէացին , հնդիկն , հրեայն , քանանացի , սկիւթացի , կովկասեան , թեսաղացի , յոյն , մար , պարսիկ , և ինչուան չին այլ : Բայ ամէն տոհմը նախ քիչ կամ շատ ատեն մը իրենց օրէնքը և լեզուն զուտ պահելով , յետ քսան և հինգ դարուց խառնուեցան և ընկղմեցան տիրող ազգին և լեզուն մէջ , այսինքն Հայերէնին , որ 'ի հարկէ ինքն ալ քիչ մը անոնցմէ փոփոխութիւն կրեց և անոնց բերքերովն հարստացաւ : Բրիտանական կրօնքն սրբազան և անդրժեշտ ըրաւ երկայն դարուց աշխատանքը , և այդքան տարբեր տարբերներէ ձեացուց մէկ ազգ մը , որ 'ի սկիզբն Դ դարու կը պարունակէր անընդմէջ երկիր մը հիմակուան Փռանկաստանի սահմաններէն ընդարձակ , և բաժանեալ 'ի 20 նախարարութիւնս կամ պայազատական աշխարհս , որք բաժանէին 'ի 620 գաւառս , և ասոնք այլ 'ի հարկէ 40,000 գեղ մը ունէին , որոց պահպանութեան համար սովորաբար 120,000 զօրականք կային , և հոգեւոր հսկողութեան համար աւելի քան զ200 եպիսկոպոս : Բայ դարէս ետեւ՝ 1500 տարուան միջոց մը բոլորովին այլ լափոխեց մեր երկրին օրէնքը և երեւութիւն , որ կրեց բաղդին ամէն հարուածքը և խաղերը . նոր ժողովուրդք եկան դուրսեցին զՀայաստան , ուր հիմա այլ կ'երևան որոշակի . վասն զի կրօնքն և լեզուն անթափանցելի պարիսպ մը ձգելով մէջերնին , օտարականին թողուցին Հայաստանին գետինը , պահելով միշտ տեղացւոյն իր սիրելի հայրենիքը : Բայ սանկով , թէ և հեռացեալ թէ և հաւածեալ իր բնիկ երկրէն , Հայն իրեն հետ կրէ իր թերափքը . և կը մնակէ զհայրենիս իր հարուստ լեզուն մէջ , կը յարգէ զայն իր կրօնից մէջ , կ'ուսանի անոր յիշատակաց մէջ , և կը պաշտէ զայն իր սրտին մէջ : Բայ հայրե-

նասիրութիւնս, 'ի բաց թողլով ոմանց մոլորիլը և ոմանց անհոգութիւնը, առաջնորդեց անցուց հայոց ազգը 44 դարու միջոց՝ ամէն տեսակ դիպուածէ, բնութեան և քաղաքականութեան յեղափոխութիւններէ, ընդ մէջ ազգաց որ իրմէ վերջը ծնան և իրմէ առաջ մեռան: Վարձուցէք դարձեալ անգամ մ'այլ աչուրնիդ այդ լեռնակղզի երկրին վրայ, որ կը բարձրանայ 'ի միջոյ եւքսինեան և կասպիական ծովուց, պարսկային ծոցոյն և միջերկրականին, որոց մէջ թափէ զալիս Փիսոնի, Լիւսեայ և Իռիսայ, Կուրի և Լարասիայ, Տիգրիսի և Լափրատայ, Պիւռամիսայ և Կիւզնոսի. փնտռեցէք ատոնց ամայի աւերակ ափանց վրայ ազգաց և ազանց գոռոզ մայրաքաղաքները, և ըսէք ինձ. ո՞ւր են Լինուէ և Լաբելոն, Սելեկիա և Տիգրոն և Սամառա. մանաւանդ թէ ըսէք, ո՞ւր են ատոնց կանգնողքն, այն հզօր և անուանի ժողովուրդքն հին դարերու, Վաղգէացիք, Եսորեստանեայք, Սարք, Պարթեք, Կապադովկեցիք, Լիւիկիացիք, Լիւդացիք, Կարբեդոնացիք և ուրիշ շատեր: Հարցուցէք մէկ հինաւուրց մարդու մը, որ անոնց ամենէն ուժով, ծաղկեալ և յաջող ժամանակը ապրելով, կը նշմարէր անոնց կործանումն այլ. հարցուցէք Լազկիիւի, ո՞ւր են այդ ազգերն՝ Որք արկանէին զահ, իւրեանց 'ի վերայ երկրին կենդանութեան, Լէալ. ահա կը ցուցնէ ձեզի երկրիս խորը, անդունդը, ահաւոր լիճ մը, ոչնչութեան տեղ մը և կ'ըսէ. «Ենդ Եսուր և ամենայն ժողովք նորա, ամենեքին վիրաւորք... շուրջ զշիրմօք նորա... Ենդ Լաւմ և ամենայն զօրութիւն նորա շուրջ զգերեզմանաւ նորա... անդ տուան Սոսոք և Թուրէլ և ամենայն զօրութիւնք նոցա շուրջ զգերեզմանաւ նորա... անդ Լազովմ և ամենայն թագաւորք իւր և ամենայն իշխանք նորա... և նոքա ընդ վիրաւորս ննջեցին ընդ իջեալսն 'ի խորխորատ...» Վաղրէ 'ի սպառնալեացդ, գուժաւոր մարգարէ. միթէ պիտի յանդըգնին ըսելու այլ,

թէ «Ենդ ամենայն իշխանք հիւսիսոյ, և ամենեքեան նոքա զօրավարք Եսուրեստանոյն, իջեալք վիրաւորք հանդերձ ահիւն զօրութեամբ իւրեանց... և տարան զտանջանա իւրեանց ընդ իջեալսն 'ի խորխորատ...» Ընս տեսներ, որ ինչպէս այն ալիքներն որ տեսան այդ ազգերը իրենց ափանց վրայ, կը կորսուին խառնուին անկուշտ ծովուն մէջ, մինչդեռ իրենց աղբիւրներն անդադար կը բղկեն նոյն բարձրաւանդակներէն, այսպէս և ազգն հայոց որ ունէր իր երկիրը այդ աղբերականց մէջ, հոն կենայ դեռ, մինչդեռ մէկայլ ազգերն ոչնչացեր են 'ի վիրապն ժամանակի: Հիմա սովորէ մեզմէ, ո՞վ մարգարէ, վասն զի մենք առանց քօղոյ կը տեսնամք ինչ որ դու 24 դարու թանձրութենէն կը տեսնայիր. մեզմէ սովորէ. այդ իշխանքդ հիւսիսոյ և արեւելից, այդ զօրավարքդ Եսորեստանոյն ոչ մեռան ինչպէս Եսուրն և Լաւմ. ողջացան, ապրեցան սրոյ հարուածներէն. գերեզմանն չի կրցաւ կլանել իր ամէն փափազածը. և հայն մինակ մնացած քու համրած ժամանակակից ազգերէդ, ինքնին կը հսկէ իր նախնեաց գերեզմանին և իր յետնոց որորոցին քով: Հայն ժողովուրդ ազնուասիրտ, ժողովուրդ հիւրընկալ, ժողովուրդ հաւատացեալ, շատ ժողովրդոց օգտակար եղաւ. և եթէ երբեմն իբրեւ պատերազմող՝ նիզակակցելով Փուղայ և Սաղմանասարայ 'ի գերութիւն քեց Վարայէլ, գոնէ պաշտպանեց այլ զանոնք իր գետափանց վրայ և 'ի բարձունս Լաւմնայ (կամ Լեւմանայ¹). և թէ դաշնակից ըլլալով Վաթուքոգոնոսորայ, գերի վարեց զիշխանս (Յուգայ, սակայն պատուեց այլ զանոնք իր իշխաններէն աւելի. վասն զի ճանչցաւ թէ անոնք Վաւթի և Սողոմոնի որդիք են, և անոնց ձեռքով կ'ընդունէր զլիւին ճառագայթած թագը, զոր յետոյ նոյն իսկ իր գերւոյն գլուխը դրաւ. և եթէ ստիպեց երբեմն (ինքն այլ ստիպեալ ըլլալով) զորդիս և զգետերս Սաղմայ՝ բաբելական ուռնեանց ներքեւ

արտասուածաց քնարներու վրայ երգել Վիոնի սաղմոսները, սակայն խուլ չեղաւ Մտուծոյ ձայնին՝ որ ուրիշ մարգարէի մը բերնով կ'ըսէր իրեն. «Պատուէր տուք յինէն այրարատեան թագաւորութեանցն և ասքանազեան գընդին. կանգնեցէք զնովաւ (զՆաբելոնիւ) նետակալս, ելէք ՚ի վերայ... երկվարք, իբրև զբազմութիւն մարտից¹, և փութաց վազեց Մտուծոյ օծելոյն, և իր նիզակակցին հետ (կիւրոսի), և յետ եօթանասուն տարւոյ իր գերեաց շղթաները քակելով, ինքնին առաջնորդեց տարաւ զՍաղաթիէն և անոր ժողովուրդը և անցուց Հայաստանի և Սիւնիքի մարտերէն, և որչափ անմասն պահելով թշնամի ժողովրդոց միջէն հասուց ՚ի Պաղեստին²։

Հիմա կը հասկընա՞ք, պարոնայք, թէ Հայաստան կրնար մարգարէից սպառնալիքներէն այլ ազատիլ. վասն զի ինքնին նախախնամեալ երկիր մ'էր Հայաստան և սիրելի բարձրելոյն, ուր շատ կանուխ յայտնեցաւ. և պէտք է որ ամենայն ազգ որ իր ծագումը կը փնտռէ՝ դառնայ այդ երկրին նայի։ Արեւմտահայերէն գտնելու ապահովագոյն ճամբայն է Հայաստան։ Ինքն ընծայեց Մտուծոյ իր օրհնեալ կաւը, և ընդունեցաւ անոր ձեռքէն զհայրն և զմայր մարդկութեան. ինքն ընծայեց ասոնց այլ ինչ որ պէտք էր իրենց պահպանութե, իրենց սիրոյն և զգմանը համար. ինքն եղաւ խանձարուրք առաջին ծնածին և ցերեզման առաջին մեռնողին. ինքն բարձրացուց Արարատայգաթաթը միւս անգամ ընդունելու ջրհեղեղէն ազատած մարդկութեան մէկ հատիկ տունը. և այդ իրեն հիւր եղած մէկիկ ընտանիքով երկրորդ անգամ բոլոր երկիրս մարդաբնակ ըրաւ։ Ինքն կերակրեց առաջին նահապետները, և անոնց հաւատքը անխառն պահեց երկար ատեն. Արարատ ինքնիննոր հայրն հաւատոց՝ իրմէ ծագած է, վասն զի իր հայրենիքն՝ Ուր Վաղդէացւոց՝ հիմա կը ճանցուի

1. Երեմիա։

2. Թովմա Արծրունի ըստ Մար Իբրաիմ։

Հայոց յետին պատուարներուն մէջ, լերանցն Վորդուաց, որ Սեծաց Հայոց տասնեհինգ աշխարհաց մէկն է։ Սերժապէս, ինքն, ըստ բարեպաշտիկ աւանդութեան, կ'աղաչէր զՍիսուս առաքելոց գլխաւորին հետ՝ որ զգուշանայ ՚ի նենգութենէ հրէից, և գայ իր թագաւորին, Արգարայ հետ՝ ապաստանի յԱդեսիա։ Ինքն ընդունեցաւ ուրիշներէ աւելի առաքեալներ և աշակերտներ և ընծայեց անոնց զառաջին կոյս վկայութիւն, նոյն իսկ իր թագաւորին դուստրը, զոր կ'ախորժեմ անուանել քոյր Աբելի. վասն զի սոքա են նախավկայք, մէկն նախնական աշխարհի, մէկայն նորաստեղծեալ աշխարհի. մէկն զօհեալ իր եղբորմէն՝ մէկայն իւր հօրմէն. ո՞վ աստուածային ողբերգութիւն լոյն ինքն Հայաստան յետ իրեք դար տնտնալու, դարձեալ յառաջ քան զուրիշ ազգեր՝ բոլոր ժողովուրդովը ընդունեցաւ զքրիստոնէական կրօնս և պահեց միշտ. և որ զարմանալին է և ծանր ընդդիմելու թմր, քրիստոնէութեան առաջին պատուարն ըլլալով՝ ամենէն ետքի պատուարն այլ է երկրիս արեւելակողմը, վասն զի այդ կողմէն Հայաստանի միջօրէն անդին քրիստոնէայ երկիր չկայ, բաց ՚ի գաղթականներէ կամ քարոզչաց ձեռքով նորադարձներէ, որք կրնան նորատունկը ըսուիլ ՚ի մէջ հեթանոսաց։ Ետեն մը իբրև կղզի մ'էր, հիմայ իբրև թերակղզի մը քրիստոնէութեան այլահաւատ կրօնից մէջ։

Այս ճշմարիտ կրօնից զգացմամբ, այս գերադոյն զգացմամբն է՝ որ Հայաստան ոչ միայն կրցաւ մնալ և դիմանալ իր ինքնագլխութիւնը կորսնցընելէն վերջն այլ, հապա նաեւ կրցաւ ամենէն դժուար գործ մ'այլ գործել. այսինքն համաձայնել իրարու զահալանդութիւն երկու աշխարհաց՝ որոց մէջ զրեւր է զինքը նախախնամութիւնն. և եթէ երբեմն այս բարակ և դժուարին պարտուց մէջ պակսած է, աւելի ինքզինքը խաբած է քան զուրիշները։ Ապա և ոչ առանց արդեանց վաստակել է զյարգ և համարմունք և վստահութիւն

տիրող և սահմանակից ազգերուն . ինքն
տուեր է զօրք և կտրիճ զօրավարներ
Սասանեանց և Ռազանդացոց , և իր
ճարտարագոյն օրդիքները բազմեցու-
ցեր է իբրև ինքնակալ Սոստանդիանու-
սի գահուն վրայ , և փոխարքայ յգիպտոս
սի և Նիդկաստանի տիրապետաց քով .
զանազան հնարքներով Սրաբացոյն
սուրը բթացուցեր է , և իրեն սովորեցու-
ցեր զանազան օգտակար արուեստներ ,
որոնց հետ ճարտարապետութեան ոճ՝
մ'այլ , որ քիչ մը ձևափոխեալ ուրիշ հե-
ռաւոր աշխարհաց մէջ այլ մտաւ . Սու-
րոպա անգամառանց իմանալու առեր է
զայն : Հայաստան Սոփրեոսի Սրաբա-
կրայ նիզակակից եղած զՍրոսաղէմ
առաւ . Նուլաղունի Սետողաց դաշնա-
կից՝ զՍաղտատ առաւ : Սէսակաւ պաշ-
տօնեաներ և քաջանշան զօրավարներ
ընծայեց օսմանեան , ռուս և պար-
սիկ տէրութեանց , որոց իշխանութեան
տակ հիմայ բաժնուած է երկիրն . և
դեռ նոր նոր մէկ դժուարակնձիռն պաշ-
տօն և աթոռ մը , Սողոմոնի և Վիրա-
մայ հին սահմաններուն վրայ , տրուե-
ցաւ իր զաւակաց մէկուն , որուն մաղ-
թեմք ամենայն կարեւոր իմաստութիւն
առ 'ի փարատել հին և նոր նախանձներ
և առ 'ի միաբանել ծանր ծանր շահա-
խնդրութիւններ և օգուտներ : — Իր
ճարտարարուեստ գաղթականաց ձեռք
շատ օգտակար ծառայութիւն ըրած է
Սուսաց , Լեհաց , Սսորիոյ և Ղա-
նուբեան իշխանութեանց , և իր վաճա-
ռականներովն՝ միջին դարու Խալիֆոյ ա-
մէն տէրութեանց , Սպանիոյ , Նոլան-
տիոյ և քանի մը տէրութեանց այլ՝
որ հիմա Փռանկաց կայսերութեան
մասն են . Սյս ետքինիս մայրաքաղաքն
իսկ , արեւմտից Ռաբելանն , մէկ Հայու
մը երախտապարտ է իր ամենէն շատ
յաճախած ընկերութե տեղւոյն սկզբ-
նաւորութեանն համար . Ռարիզու
մէջ առաջին քաղէարանը բացուեցաւ
յամին 1672 Սէն Սէրմէնի տօնավա-
ճառին մէջ և Ղալրոցի ըսուած գետա-
տափին վրայ (Quai de l' Ecole) 'ի ձեռն
Յարութիւն կամ Ռասգալ անուան ,

երկրորդն ալ Ստեփան անուն մէկէ մը ,
որը երկուքն այլ Հայ էին . անշուշտ ի-
րենք չէին նախատեսաներ թէ իրենց
ձեռնարկութիւնն զարգանալով՝ ինչ
բարիք կամ չարիք կարենայ պիտի բե-
րել . բայց կրնային յուսալու որ այդ նո-
րութեան համար իրենց շնորհակալու-
թեան յիշատակարան մը ընծայեն ըզ-
բօսասէրք :

Իսկ ինձ նախամեծար և ախորժելի է
նկատել այն լուսաւոր նշանները՝ զորս
Հայաստան իր հորիզոնէն դուրս այլ
սփռած և զրած է երկնից այն կողմերը
որոնց տակ իր օրդիքն ապաստանարան
մը փնտռէին . և կը սիրեմ պատուել
() լէանի սահմանին մէջ զՍ . Ղարիզոր
արքեպիսկոպոս Հայոց Սիկոպօլսոյ 'ի ժ-
դարու , հիմայ պաշտպան Ռիթիվիէի ,
— 'ի Ղոմին (Commynes) զՍ . Սրիսու
(Սիկի , Chryseuil) , տեղւոյն պաշտպա-
նը , զոր աւանդութիւնն սեպէ աշակերտ
Ռարիզու Ս . Ղիոնիսիոսին և կը ձանչ-
նայ Հայ . — 'ի Լյանտ (Պելճիոյ)
զՍ . Սակար , պաշտպան տեղւոյն և
Հայ եպիսկոպոս ժ դարու . — 'ի Սան-
դուա՝ զՍ . Սիմէոն , վերնոյն ժամա-
նակակից . — 'ի Սուգգա՝ զՍ . Օա-
ւէն կամ Ղաւեն (S. Davino) . — յիշ-
գոնա զՍ . Կիրակոս . — 'ի Պատուա՝
զՍ . Փիտենտիոս եպիսկոպոս Բ դարու ,
և այլն և այլն , որք ամէնքն այլ Հայազ-
գի ձանաչուին . . . բայց , ափսոս , որ հոս
չէ տեղը հայկական Ոլիմպոսի սրբազան
բարձունքը թուշտելու :

Փութամ ուրեմն , պարոնայք , բովան-
դակելու բոլոր այս հայկական բնագրու-
թեան պատկերը . և կը յուսամ որ նե-
րէք ինծի ըսել , թէ երկիր մը , որ եթէ
և քաղաքական պատմութեան մէջ ա-
ռաջին գործքերը չէ գործած , բայց զը-
րեթէ ամէն գործոց մասնակից եղած է ,
երկիր մը որ սկսեալ 'ի Սոյէ գրեթէ
անընդհատ ինչուան հիմայ կը համրէ
250 ազգապետ , իբրև նախարար , թա-
գաւոր կամ կաթողիկոս , որոց հետ կա-
պուած են իւր աւանդութիւններն , և
անով նաև բոլոր ժամանակագրութեան
յիշատակը . այսպիսի երկիր մը , կ'ը-

սեմ, արժանի է մտադրութեան և քըն-
նութեան թէ իր բնիկ որդւոցն և թէ
ամէն մարդու որ բարեկամ է ձշմա-
րիտ փիլիսոփայութեան: Այլ չեմ վախ-
նար այսուհետեւ ըսելու, թէ Հայա-
ստան մէկ որոշեալ վիճակ կամ նպա-
տակ մը ունեցեր է յառաջ քան զայլ
ազգեր. և որ աւելի հարկաւոր է
գիտնալու, դեռ այդ վիճակն լմնցած չէ:
Վաղտնիք մը չէ ըսածս և ոչ խորհրդա-
ւոր բան մը, այլ հնացեալ հաւանու-
թիւն մը Հայ մտաց, թէ դեռ գործ
մը ունիկատարելու, բարեբաստիկ գործ
մը երկրիս վրայ: Բժէն բան լմնցած
չէ իրեն համար. դուռ մը պիտի բացուի
իրեն համար ատեն մը... որ շատ այլ
հեռու չէ ինչպէս որ կարծեմ. այդ
դուռն երկար ժամանակ կրկին կրկին
կղպած փակած չմնայ պիտի. արդէն
զօրաւոր բանալիքներ կը տեսնեմ, և
համարձակութեամբ կ'ուզեմ ցուցնել,
չըլլայ թէ վախնաք... մեր երջանկու-
թեան ապագայ բանլիքն, այդքան եր-
կար ժամանակէ վեր բաղձացեալ բան-
լիքն, այդ բանլիքն է դաստիարակու-
թիւն: Վաստիարակութիւն հայրենա-
սիրական. հայրենասիրութիւն յեցեալ
'ի վերայ իմաստասիրութեան և սա հիմ-
նեալ 'ի վերայ սուրբ կրօնից: Բնանց այս
կապակցութեան չկայ կատարեալ կրը-
թութիւն, չկայ քաղաքականութիւն,
չկայ մարդ կատարեալ: Բնկերական
պարտքերը լաւ կատարելու համար՝
մարդս կարօտ է հայրենական ներ-
շնման մը. և որպէս զի հայրենասի-
րութիւնն չմոլորի և յետք չի մնայ,
պէտք է որ առաջնորդ ունենայ զիմաս-

տութիւն, նեցուկ՝ զհաւատս, և պսակ՝
զյաւիտենականն ձշմարտութիւն:

Ո՛վ պատանիք, սիրելի աշակերտք,
որք քիչ ատենէն՝ ձեր ընտանեաց դառ-
նալու համար, պիտի թողուք այս ձեր
երկար ուսմանց սրահները, ուր յետին
անգամ կը հնչէ ձայն անձնանուէր հօր
մը, որ ինքն այլ պիտի դառնայ իր լոա-
կաց մենարանը. այդ ձայնն յիշեցնէ
միշտ ձեզի ինչ որ քսան տարիէ վեր կը
կրկնէր ձեզի և ձեր նմանեացը, թէ ա-
ղէկ քաղաքացի ըլլալու համար պէտք է
քննել և սովորիլ զհայրենիս: Բայ է ա-
ռաջին ուսումն յետ ուսման հանդեր-
ձեալ կենաց: Վննեցէք և սովորեցէք
ուրեմն, սիրելիք իմ, այդ ազնիւ և բա-
րեբեր Հայաստանը, իբրեւ հայրենիք
ձեր և դայեակ ամենայն աշխարհի. քըն-
նեցէք այդոր բնակազմութիւնը, քննե-
ցէք այդոր բարոյականը, քննեցէք այ-
դոր բարգաւաճումը՝ ի հարուստ լեզուին,
որ ապահով գրաւական մ'է բազմատե-
տակ արկածներով հնձուած գրականու-
թեանը. քննեցէք զայդ վերջապէս, իր
կրօնից զտութեանը, և իր ծիսից վայ-
ելութեանը մէջ. և այդ քննութիւնքդ,
այդ ուսմունքդ, յորդոր ըլլան ձեզի ա-
ւելի քան զաւելի յարգելու զհայրենիս
և մշակելու զայն ըստ ամենայն նշանա-
կութեան բանիս: Ո՛ ասն զի այս իսկ է
առաջին պատուէր Բարաքին տրուած առ
հայրն մարդկութեան, և տրուած բուն
իսկ մեր երկրին մէջ. ԳՈՐԾԵԼ ԶՆԱ
ԵՒ ՊԱՀԵԼ:

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Որքերորդ դար.

Ը. Պատկեր. ամ տիւտն 700-799:

Յոյսան իմաստասեր:

Ա. Ատենաբանութիւն* — Բ. Կանոնք* — Գ. Ճառ ընդ-
դէմ Երեւութականաց* — Դ. Ճառ ընդդէմ Պաւղի-
կեանց* — Ե. Կրկին Ճառք յաղագս կարգաց եկե-